

Feedback op de laatste set opbrengsten voor het leergebied Mens & Maatschappij door de vakinhoudelijke experts voor Mens & Maatschappij, te weten Tine Béneker, Carla van Boxtel, Dorien Doornebos-Klarenbeek, Lieke Meijs, Hanneke Tuithof (reactie 1) en vakinhoudelijk expert voor technologie Marc de Vries (reactie 2).

Vraag aan de vakexperts:

Als vakexpert vragen we u te reflecteren op de vakinhoudelijke kwaliteit van de laatste set opbrengsten van het ontwikkelteam Mens & Maatschappij. Het doel van de reflectie is om tot een betere onderbouwing van de opbrengsten te komen en om de kwaliteit van de opbrengsten te versterken. De focus ligt op de bouwstenen, maar in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten. Per bouwsteen is een toelichting geschreven op de samenhang, doorlopende leerlijn en brede vaardigheden. Voor deze reflectie geven we u de volgende aandachtspunten en bijbehorende reflectievragen mee:

1. Vakinhoudelijke kwaliteit: In hoeverre sluiten de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) aan op recent vakinhoudelijke ontwikkelingen in de wetenschap? Hoe verhouden de bouwstenen zich tot recente ontwikkelingen in beleid, in de onderwijspraktijk en in de samenleving?
2. Kern: In hoeverre richten de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) zich op de kern van het leergebied, dat wil zeggen dat wat voor alle leerlingen in po en vo relevant is? Bieden de bouwstenen voldoende houvast voor verdere uitwerking en aanvulling?
3. Samenhang: In hoeverre borgen de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) de samenhang (bijvoorbeeld tussen disciplines, domeinen en/of vaardigheden) binnen het leergebied?
4. Doorlopende leerlijn: In hoeverre bieden de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) een basis voor een doorlopende leerlijn po-vo, in aansluiting op de voorschoolse periode en het vervolgonderwijs? Wat is uw visie op de keuzes die zijn gemaakt ten aanzien van de opbouw van inhoud in een doorlopende leerlijn van po onderbouw, po bovenbouw, vo onderbouw en aanbevelingen vo bovenbouw?

Onderstaand vindt u de antwoorden van de vakexperts op deze vragen.

Vooraf

Ook in deze reflectieronde hebben we (mede op verzoek van het OT) besloten om met een gezamenlijke reactie te komen, uitgezonderd de vakspecifieke adviezen voor de bovenbouw. Bij onze reactie zijn we uitgegaan van de hoofdzaken die we al formuleerden in november 2018, waarin we aandacht vroegen voor de Denkwijzen van de mens- en maatschappijvakken en een Referentiekader voor de vakinhoudelijke kennis. We waren blij te vernemen dat het ontwikkelteam gebruik heeft kunnen maken van onze suggesties en de Grote Opdrachten heeft kunnen herzien. Wij realiseren ons dat we met onze inbreng over Denkwijzen en referentiekaders het ontwikkelteam stevig huiswerk meegaven. Daar kwam nog bij dat ook derden dringende adviezen bij het ontwikkelteam neerlegden waar het team wat mee wilde gaan doen. Huiswerk dat mogelijk ook niet uitvoerbaar was binnen de beperkte tijd die ervoor gegeven werd.

Nieuwsgierig keken we uit naar de Bouwstenen. Daarmee wordt immers het beeld van wat dit leergebied inhoudt en van leerlingen vraagt aan kennis en vaardigheden, aangescherpt en geconcretiseerd. We verwachtten de inhoud en begrenzing van het leergebied te kunnen lezen, met enerzijds de herkenbaarheid van concepten/contexten van de afzonderlijke vakken en anderzijds de samenhang tussen de vakken, verwoord in de gemeenschappelijke taal van de denk- en werkwijzen van de mens- en maatschappijvakken.

Na lezing van de bouwstenen, hebben we gezamenlijk onze teleurstelling uitgesproken. In de uitwerkingen herkenden we nog niet het leergebied met de gedeelde denk- werkwijzen, met een breed referentiekader als onderlegger, waar wij hoopten op aan te sturen met ons eerder advies. Maar dat is mogelijk ook teveel gevraagd.

Onze reactie hebben we opgesplitst in twee delen: één voor de leiding van Curriculum.nu als het zaken betreffen die gaan over het aansturen van de ontwikkelteams (zoals formats, tijdpad e.d.) en het afstemmen van het werk van de ontwikkelteams (zoals dat van Burgerschap en Mens en Maatschappij) en één voor het ontwikkelteam Mens en Maatschappij zelf. Wij hebben gekozen voor deze opsplitsing omdat wij de ingewikkelde taak die het Ontwikkelteam heeft gekregen niet nog meer willen belasten met zaken die buiten de bevoegdheden van het team liggen.

In de reactie voor het ontwikkelteam geven we adviezen, die hopelijk in de korte tijd die rest, tot een verbeterslag kunnen leiden. Graag lichten wij in het geplande mondelinge overleg van 21 juni a.s. een en ander toe.

In de reactie voor de projectleiding van Curriculum.nu spreken we onze zorgen uit over de haalbaarheid van het maken van de nodige verbeterslag. We geven aan wat er volgens ons nodig is om die verbeterslag te maken.

Reactie van de vakexperts M&M - voor het Ontwikkelteam

1. Denkwijzen De gemeenschappelijke denkwijzen van de mens en maatschappijvakken vormen een essentieel element van de samenhang tussen de vakken. Weliswaar zijn de bouwstenen (en waarschijnlijk de toekomstige nieuwe kerndoelen) niet per vak uitgewerkt, maar als vakexperts realiseren we ons dat bouwstenen straks afzonderlijk uitgewerkt kunnen gaan worden voor aardrijkskunde, geschiedenis, burgerschap en economie. Wat dan nog resteert aan samenhang is naar ons idee de herkenbare gemeenschappelijke denkwijzen bij de afzonderlijke vakken. Als leerlingen bij meerdere maatschappijvakken bijvoorbeeld leren 'denken vanuit perspectieven', wordt dat een van de elementen uit het denkkader waarmee naar maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken gekeken wordt.

Advies 1

Zorg voor een verbeteringslag bij de denkwijzen. En denk meer vanuit de denkwijzen omdat dit een vruchtbare manier is om vakken te laten samenwerken voor wie dat wil. Bij denkwijzen gaat het om het verwerven van denkvaardigheden, dat is iets anders dan het verwerven van kennis of werkwijzen. Dit verschil moet heel scherp terug te lezen zijn in de omschrijvingen van wat er bij een denkwijze beoogd wordt. Hier moeten echt 'leren denken doelen' komen te staan. En in de begrippenlijst bij de bouwstenen staat dat het bij denkwijzen gaat om "manieren van kijken, ordenen en redeneren". Dus vandaaruit moet er een vertaalslag komen naar de doelen. Een voorbeeld uit het huidige document: "Leerlingen leren dat verschijnselen veelal meerdere oorzaken hebben en meerdere (on)bedoelde gevolgen"(MM11B5, PO bovenbouw). In de omschrijving van dit doel wordt niet duidelijk wat de denkvaardigheid is die de leerling verwerft. Bij Mens en natuur staat bij de denkwijze Gevolg en oorzaak het volgende doel: "Leerlingen leren zich afvragen wat de oorzaak van een gebeurtenis is, of er meerdere oorzaken zijn en of die weer leiden tot meerdere gevolgen"(MN 4.4 PO bovenbouw). Een omschrijving die al meer in de richting van een denkvaardigheid gaat. Wij zijn ons ervan bewust dat dit heel moeilijk en ingewikkeld is, zeker ook omdat er nog weinig ervaring mee is binnen het leergebied. Mogelijk volstaat een kernachtige omschrijving van de denkwijze als 'leren denken in oorzaken en gevolgen' en welke vragen leerlingen zich daarbij kunnen stellen om het denkproces in banen te leiden. Nog een belangrijke kwestie die we hebben aangekaart is dat de verwarring van denkwijzen mede veroorzaakt wordt door het format waarin ook bij de Denkwijzen er subkopjes Kennis en vaardigheden zouden moeten staan. We begrepen van Theo Bouwman dat die geschrapt mogen worden. Je maakt gebruik van kennis en vaardigheden bij het toepassen van denkwijzen, maar dat hangt van de context af en ligt dus nog open. Of zoals we gedemonstreerd zagen in de kaartjes die Curriculum.nu heeft gemaakt: bij een specifiek thema, kiest de docent de daarbij passende denkwijze, werkwijze en inhoud uit het totaal aanbod.

Advies 2

De nieuw toegevoegde denkwijze 11.1 Denken in tijd en ruimte vinden we geen gelukkige keuze en adviseren we te veranderen. Bij de denkwijze 'denken in tijd en ruimte' zou het moeten gaan om het in de context kunnen plaatsen van uitspraken van mensen, van gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken. Dat doe je met behulp van de kennis die in de kennisbouwstenen (historisch, geografisch en maatschappelijk kader) wordt beschreven. Als deze denkwijze gelegd wordt naast 1.1 en 1.2 en 2.1 en 2.2, is niet te herleiden wat het verschil is tussen deze twee categorieën van bouwstenen. In 11.1 Denken in tijd en ruimte staat 'leerlingen moeten leren hoe ze gebeurtenissen kunnen beschrijven aan de hand van tijd en ruimte' (dit zijn

kennisdoelen). In 1.1 Wereldbeeld staat: 'leerlingen leren gebieden te ordenen naar kenmerken' (hierin herkennen we eerder de denkwijzen). Op deze manier is er geen meerwaarde in het beschrijven van een denkwijze 'Denken in tijd en ruimte'. Voeg in plaats daarvan de denkwijze: 'Leren denken vanuit mens en omgeving op verschillende schaalniveaus' en 'Leren denken in termen van continuïteit en verandering' toe. Deze laatste zijn niet alleen voor de ontwikkeling van historisch en geografisch besef en het kunnen toepassen van historische en geografische kennis essentieel, maar ook van groot belang voor de andere mens- en maatschappijvakken en voor het doen van onderzoek naar hedendaagse vraagstukken. Het gaat hier om denkwijzen die apart benoemd moeten worden (in plaats van de container van 'Denken in tijd en ruimte') en niet verward moet worden met de bouwsteen die over kennis van historische en geografische ontwikkelingen zou moeten gaan. We vinden een te lange lijst met denkwijzen geen argument. Er is geen sprake van dat alle denkwijzen tegelijkertijd zouden moeten worden toegepast. Afhankelijk van het onderwerp en van het leerjaar wordt een keuze uit de denkwijzen gemaakt die het beste van toepassing is.

Advies 3

Voeg de denkwijze 'Structuren en actoren' toe, omdat het een essentiële denkwijze is uit de sociale wetenschappen. Als deze te lastig is voor po, markeer dan enkele denkwijzen met (VO) zoals deze.

Advies 4

De denkwijze 'Denken vanuit jezelf en vanuit anderen' wordt verward met 'Denken vanuit het perspectief van anderen'. Om dat te kunnen moet je ook zicht krijgen op je eigen perspectief, je daar bewust van zijn zodat je het even 'opzij' kunt zetten. Deze vaardigheid is nu nog warrig uitgewerkt. Dus graag onderscheid tussen denken vanuit jezelf en denken vanuit anderen omdat dit verschillende vaardigheden en misschien ook wel verschillende denkwijzen zijn.

Advies 5

De denkwijze 'Denken in betekenis' (B7) is in het leergebied een nieuw element. We herkennen hierin levensbeschouwelijke en filosofische denkwijzen, maar ze sluiten niet aan bij de wijze waarop er binnen aardrijkskunde en geschiedenis met betekenisgeving wordt omgegaan. Wij hadden zelf het idee dat dergelijke aspecten ondergebracht zijn bij Ethiek (zie maatschappelijk referentiekader) en in uitwerking bij Bouwsteen 5.1. Bij zowel bouwsteen 11.7 als 5.1 gaat het om ethische dilemma's. Misschien verkennen of 'Denken vanuit de ethische dimensie' de kernaspecten van zowel 'Denken in betekenis' als van 'Denken in verantwoordelijkheden' kunnen omvatten en dit meer voor de breedte van het leergebied uitwerken. Daarmee kan invulling gegeven worden aan de wens om meer met persoonsvorming te doen en de mens meer aandacht te geven. Het gaat onder andere om het herkennen van waarden die onder gegeven beschrijvingen en oordelen liggen, maar ook om reflectie op eigen waarden en verantwoordelijkheden. Suggestie: Deze vaardigheid is bij geschiedenis redelijk goed uitgewerkt als onderdeel van de Big Six Historical Thinking Concept van Seixas en Morton. Dat is echter erg specifiek voor geschiedenis, maar het is – zo denken wij- mogelijk om het als brede Mens en Maatschappij vaardigheid te formuleren. Mede op basis van veel literatuur over moreel redeneren. De denkwijze 'Denken in keuzes en verantwoordelijkheden' (B6) is ook nieuw, ook dit vinden we te veel overlap hebben met 3.1 Keuzegedrag en te weinig als vaardigheid uitgewerkt. Bij beide staat dat leerlingen leren hoe ze beïnvloed worden bij het maken van keuzes.

2. Bouwstenen

Bouwstenen moeten het beeld laten zien van wat dit leergebied inhoudt, wat herkenbare concepten/contexten zijn en wat het van leerlingen vraagt aan kennis en vaardigheden (denk en werkwijzen).

We hoopten dat het referentiekader de structuur zou kunnen bieden om de losse grote Opdrachten te ordenen en als checklist om na te gaan of de verschillende aspecten van het referentiekader voldoende aan bod komen. Helaas vinden we dit nog niet voldoende gelukt. Door alle elementen van het referentiekader los uit te werken is er een 'gefragmenteerd' leergebied ontstaan. Vakexperts betitelen bouwstenen waarin zij delen van hun vakinhoud hadden verwacht, soms dan ook als 'onherkenbaar'.

Het algemene beeld van het leergebied Mens en Maatschappij dat uit de beschrijvingen van de bouwstenen naar voren komt is dat 'de mens' (en vaak zelfs 'jezelf!') het hoofdonderwerp is plaats van 'de maatschappij'. Mogelijk is de opdracht om gelijke aandacht aan de drie doelen van onderwijs te besteden hier debet aan, of het doortrekken van pedagogische PO-doelen naar VO in verband met de eis van een doorlopende leerlijn, maar wij vinden deze invulling geen recht doen aan het object van het leergebied. In feite draagt al het betekenisvolle onderwijs bij aan persoonsvorming.

We begrepen dat het OT het leergebied in de huidige vorm soms 'ver van het bed vindt' voor jonge mensen. Dat is jammer, want er zijn mogelijkheden genoeg (didactisch én inhoudelijk) om die relaties wel te leggen, mét een hedendaagse vakinhoudelijke invulling (die ontbreekt nu). Onder andere 'leefomgeving' biedt daarvoor een goede insteek.

De economische, sociale, culturele en politieke aspecten waren bedoeld als onderdelen van het maatschappelijk referentiekader maar ze zijn ieder in de uitwerkingen van de bouwstenen een eigen leven gaan leiden. Zo heeft bouwsteen 3 bijvoorbeeld een bedrijfseconomische invulling gekregen (toch geen herkenbaar kennisonderdeel van Mens en Maatschappij in PO en OB VO) in plaats van een algemeen economische invulling met daarbij een koppeling aan andere aspecten bijvoorbeeld ook politieke aspecten. Een kenmerk van toenemende moeilijkheidsgraad in dit leergebied zou ook het leggen van relaties tussen meerdere aspecten van het maatschappelijk referentiekader kunnen zijn. In het vorige advies van de expertgroep stonden al een aantal concepten die bij de verschillende aspecten gebruikt zouden moeten worden. Het betreft het gereedschap dat in combinatie met de ruimtelijke, historische, economische en burgerschapsbril gebruikt wordt om de samenleving te kunnen bestuderen.

Advies 6

Bestrijd de overladenheid binnen dit leergebied door geen elementen op te nemen die niet behoren tot dit specifiek leergebied. Bouwsteen 4.1 Welzijn bevat:

- onderdelen die wij rangschikken onder de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerling (leren over verliefdheid, over gewenst en ongewenst gedrag, respectvol gedrag).
- onderdelen als kennis over het menselijk brein (biologie?) en de psychologische ontwikkeling van de mens (valt niet onder de expertise van de Mens en Maatschappijdocenten). In de Grote opdracht Welzijn lag de focus nog op het welzijn van de samenleving als geheel, maar daar gaat de uitwerking in deze bouwsteen niet meer over.

Bouwsteen 7.2 'Invloed en beïnvloeding' gaat heel sterk over 'je eigen grenzen benoemen en respecteren van de grenzen van anderen'. Dat past sowieso niet zo goed in een kennisbouwsteen en is meer een algemeen doel van onderwijs.

Advies 7

Vul de bouwstenen meer met herkenbare concepten en vakbegrippen. Er staan nu te vage omschrijvingen met vermoedens richting bepaalde vakken. Vanuit het maatschappelijk referentiekader is de Grote opdracht Welvaart, schaarste en verdeling ontworpen. Inzoomend op economische aspecten verwachten we daar economische concepten en contexten te lezen. De tekst van de bouwsteen 3.1 Keuzegedrag gaat vooral over persoonlijke keuzes met een beperkte beschrijving van vereiste economische kennis (geld, arbeidsmarkt, budgetteren, werknemers en werkgevers). Door economie te definiëren, als 'de wijze waarop mensen in hun behoeften voorzien', blijft de relatie met de beschikbare middelen, en de door de spanning tussen deze beperkte, alternatief aanwendbare middelen en in wezen oneindige behoeften, buiten beeld. We lezen niet meer het brede perspectief dat sprak uit de titel Welvaart, schaarste en verdeling met aandacht voor ongelijkheid en tegenstellingen tussen arm en rijk? We missen hier verdelingsvraagstukken in combinatie met het geografisch referentiekader. Vul essentiële onderwerpen aan zoals een grote opdracht 'Omgeving' (leefomgeving, inrichting, erfgoed, bewoners), en bij Aardrijkskunde thema's als de stad, ruimtelijke ordening, bevolking. Bij Geschiedenis: cultureel erfgoed ontbreekt bij bouwstenen mensbeeld en identiteit en cultuur, benoem bij verschillende bouwstenen relevante historische ontwikkelingen.

Advies 8

De bouwstenen vanuit het geografische en chronologische referentiekader zouden voor beide vakken concreet moeten maken wat er gekend moet worden en welke verbreding hierbij zou kunnen worden toegepast vanuit andere aspecten (economische, culturele, sociale en politieke). Bouwsteen 2.1 en 2.2 Er wordt gesproken over het leren over historische personen, gebeurtenissen en ontwikkelingen, maar die worden niet concreet benoemd (alleen dat het gaat om regionale, Nederlandse, Europese en wereldgeschiedenis en om sociaaleconomische, politieke en culturele ontwikkelingen). Verwarrend is bovendien dat het in de bouwstenen bij burgerschap wel gebeurt. Het kan een keuze zijn het bij dit leergebied niet te doen maar het is daarmee niet duidelijk of scholen hier geheel zelf invulling aan kunnen geven en het kader van tien tijdvakken met kenmerkende aspecten en de Canonvensters geheel los worden gelaten. Bij de bouwsteen Tijdsindeling en oriëntatiekennis wordt gezegd dat het referentiekader wordt ingevuld met kennis uit de overige bouwstenen, maar daar wordt nauwelijks of geen historische kennis benoemd. Dat geldt ook voor geografische kennis. De verbinding tussen de bouwstenen ontbreekt. Bouwsteen 7.3.b over Samenwerking en conflicten 'Leerlingen leren over conflicten uit het verleden die een relatie met Europa en de wereld van nu hebben (zoals de Franse revolutie of de Eerste wereldoorlog).' Het woordje **of** wekt hierbij verbazing maar ook het ontbreken van de Tweede wereldoorlog, terwijl bij burgerschap wel de Duitse bezetting en Holocaust voorgeschreven wordt (BUO2A).

3. Doorlopende leerlijnen

We hebben bij de leiding van curriculum.nu de kritiek geuit dat het ontwikkelproces inzake de doorlopende leerlijnen – naar onze inschatting- onvoldoende is aangestuurd. Wat zijn de gehanteerde principes achter de doorlopende leerlijnen bij de bouwstenen en

bij de denkwijzen? Wat betreft de kennisonderdelen zijn er wel voorbeelden van doorlopende leerlijnen maar zeker voor de relatief nieuwe denkwijzen blijkt het lastig om een leerlijn uit te werken. Overweeg of je deze uitwerking nu goed kunt maken of dat dit iets is wat nog aandacht nodig heeft in een vervolg. We begrijpen vanuit de opdracht om voor een doorlopende leerlijn te zorgen dat getracht is vanuit eenzelfde basis te starten voor PO en VO. Wij hebben de indruk dat door de driedeling PO onderbouw, PO bovenbouw en VO onderbouw er een scheefgroei is ontstaan tussen de omvang van het leergebied Mens en Maatschappij in het PO (2/3) en in het VO (1/3). Het huidige domein in het PO *Oriëntatie op jezelf en de wereld* bestaat echter uit zowel Mens en Maatschappij als ook Mens en natuur. Dus ook de bouwstenen PO Mens en Natuur moeten opgeteld worden bij die van Mens en Maatschappij.

Advies 9

Herzie de verdeling van kennis en vaardigheden over PO en VO. Laat daarbij zien wat er substantieel bijkomt in de onderbouw VO, in plaats van 'kleine' uitbreidingen. Benoem welke denkwijzen en ook bouwstenen wel in PO kunnen worden aangeleerd maar vooral ook welke specifiek voor VO zijn.

Advies 10

We begrepen dat in het ontwikkelteam gediscussieerd is over de aandacht voor de mens in 'Mens en Maatschappij'. We adviseren hierin meer te differentiëren tussen PO en VO. In het VO gaan leerlingen breder kijken en kunnen andere eisen aan hen gesteld worden. Dus trek niet elk leerdoel/elke bouwsteen in een doorlopende leerlijn van PO door naar het VO. Dat doet deze vakken in het VO te kort. Er ontbreken zaken en je voegt dingen toe die niet meer hoeven.

4. Werkwijzen

Advies 11

Beschrijf net als bij Mens en Natuur' eerst de aard van mens- en maatschappijvakken. Hoe komt men in die vakken tot kennis en wat is de aard van die kennis? De werkwijzen hebben daar immers mee te maken. Maak de bouwstenen 12.1 t/m 12.3 concreet. Wat leren leerlingen aan specifieke vaardigheden bij Mens en Maatschappij: zoals verschillen tussen primaire en secundaire bronnen, het onderscheid tussen betrouwbare en onbetrouwbare informatie, kaartvaardigheden, tabellen kunnen lezen etc.

5. Burgerschap

We hebben er bij de leiding van curriculum.nu op aangedrongen om al snel de opdracht te geven om te onderzoeken hoe burgerschap een plaats kan krijgen bij het leergebied Mens en Maatschappij. Immers in wat er nu aan samenhang geformuleerd staat bij burgerschap is dat voor 80% bij Mens en Maatschappij. Wij vinden het jammer dat dat niet nu al gebeurd is. Nu is niet te overzien wat het voor consequenties heeft voor de inhoud maar ook bijvoorbeeld voor de denkwijzen van het leergebied Mens en Maatschappij als daar het overgrote deel van burgerschap aan toe gevoegd wordt. Dit advies is dus voor de leiding van curriculum.nu en SLO.

6. Maatschappelijk vraagstukken/mondiale thema's

Bij Mens en Maatschappij en Mens en natuur zijn er bouwstenen over maatschappelijke vraagstukken. Bij Burgerschap zijn dit mondiale thema's. We missen het maatschappelijke vraagstuk met betrekking tot ongelijkheid. We missen een verantwoording van de verdeling van de vraagstukken over de leergebieden (Gezondheid alleen bij Mens en Natuur, Digitaal samenleven en Gezondheid niet bij Mens en Maatschappij).

Mens & Maatschappij		Globalisering	Duurzame ontwikkeling	Technologie	
Mens & Natuur			Duurzaamheid		Gezondheid
Burgerschap	Digitaal samenleven	Globalisering	Duurzaamheid	Technologisch burgerschap	

Advies 12

Deze grote opdrachten zijn in de bouwstenen niet uitgewerkt als vraagstukken maar de inhoudelijke kennis wordt benoemd als waren het thema's. De vraagstukken worden ook niet duidelijk benoemd in het geografisch, historisch en maatschappelijk referentiekader. De idee dat hier de kennis uit het referentiekader en de denk- en werkwijzen in samenhang worden toegepast is hiermee niet tot zijn recht gekomen. Maak dit duidelijk in de beschrijving.

Advies 13

De grote opdracht duurzame ontwikkeling heeft nu een vreemde burgerschapsachtige invulling, bij alle drie de leergebieden. Advies: vanuit Mens en Maatschappij zou hier een invulling op zijn plaats zijn, bijvoorbeeld door iets te zeggen zover aan elkaar gerelateerde vraagstukken over 'water' en 'energie' of 'leefbaarheid' en 'mobiliteit' en de veranderende omgang met de natuur in verschillende tijdvakken (de historische dimensie ontbreekt nu geheel). Bij globalisering horen dan bijvoorbeeld hedendaagse verdelingsvraagstukken over 'ongelijkheid', 'armoede en ontwikkeling', 'migratie', 'voedsel' en 'veiligheid'. Globalisering is een van de historische ontwikkelingen die waarschijnlijk onderdeel zal zijn van het historisch referentiekader, maar ook ontstaan landbouwsamenleving, wetenschappelijke revolutie, industrialisatie, kolonialisme, dekolonisatie etc. Als de vraagstukken inhoudelijk worden uitgewerkt, dan moeten de historische ontwikkelingen die hier genoemd worden ook zichtbaar zijn in het historisch referentiekader.

II. Reactie van de vakexperts M&M - voor projectleiding Curriculum.nu

Helaas moeten we constateren dat het document dat nu voorligt onvoldoende duidelijkheid en potentie biedt voor een goede en verdere uitwerking in kerndoelen. Op deze manier, in deze context en met alle beperkingen opgelegd door curriculum.nu komt het naar ons inzien niet (op tijd) in orde.

Onze **belangrijkste kritiepunten** samengevat, zijn:

- De uitwerking doet onvoldoende recht aan de essenties van het leergebied Mens en Maatschappij.
 - o Er ontbreken essentiële kenniselementen en denkwijzen, evenals nieuwe ontwikkelingen in vakgebieden;
 - o Elementen die tot de kern van het leergebied horen zijn bij Burgerschap ondergebracht;
 - o Er zijn kenniselementen toegevoegd die volgens ons niet tot het leergebied behoren;
 - o Een deel van de kenniselementen blijft vaag (of wordt later ingevuld, zoals het historisch referentiekader). Bovendien zijn de werkwijzen (nog) niet specifiek voor het leergebied ingevuld;
 - o Door voor PO en VO 'hetzelfde' in de basis te willen, ontstaan er knelpunten voor de leerlijn
- De beoogde samenhang komt met deze uitwerking nog onvoldoende naar voren. In de grote opdrachten lopen kennis en vaardigheden door elkaar heen en er worden in de uitwerking nauwelijks verbindingen gelegd tussen de verschillende grote opdrachten. Het vasthouden aan het curriculum.nu format maakt de structuur van het leergebied met een samenhang in referentiekaders en vraagstukken, grote opdrachten en bouwstenen, denk- en werkwijzen onherkenbaar.
- Bij de elkaar opvolgende beschrijvingen van de bouwstenen zochten we naar de rationale achter de opbouw voor po en vo, die echter niet beschreven is. Wat zijn de onderdelen waarbinnen de differentiatie en progressie vorm krijgt? De inhoud, de vaktaal, het beheersingsniveau? En dat in combinatie met de opbouw in denkwijzen?
- Het tegengaan van overladenheid, lijkt niet gelukt. Bij elkaar is het zeer omvangrijk. Terwijl we essentiële zaken missen, is er ook overlap te constateren en komen er vanuit Burgerschap nog veel inhouden en vaardigheden bij. Het PO is dominant in de bouwsteen omschrijvingen, terwijl het leergebied in de onderbouw van het VO veel 'groter' is in uren/vakken. Wij hebben de indruk dat er een scheefgroei is ontstaan tussen de omvang van het leergebied Mens en Maatschappij in het PO (2/3) en in het VO (1/3). Het huidige domein in het PO Oriëntatie op jezelf en de wereld bestaat immers uit zowel Mens en Maatschappij als ook Mens en natuur. Dus ook de bouwstenen PO Mens en Natuur moeten opgeteld worden bij die van Mens en Maatschappij.

In onze opmerkingen voor het Ontwikkelteam lichten we deze punten verder toe en geven we adviezen voor verbetering. Voor de projectleiding van Curriculum.nu hebben we de volgende vragen:

Vraag 1

Hoe wordt het leergebied in het primair onderwijs en in de onderbouw voortgezet onderwijs afgebakend?

Al in vele sessies van curriculum.nu is de vraag gesteld waar Burgerschap een plaats krijgt binnen het hele curriculum. Het leergebied Burgerschap is uitgewerkt als een eigenstandig leergebied. Maar in de omzetting van inhoud naar een onderwijsaanbod, dienen deze inhoud door andere vak en leergebieden te worden gerealiseerd. Vanuit Burgerschap bezien is de samenhang het grootst met het leergebied Mens & Maatschappij. 'Dit leergebied draagt voor een groot deel de kennis aan die leerlingen voor burgerschap nodig hebben.' 'Samenhang bevindt zich eveneens op het vlak van de maatschappelijke thema's (globalisering, duurzaamheid). Ook de zgn. denk- en werkwijzen die beide leergebieden als onderleggers hanteren, liggen gedeeltelijk in elkaars verlengde.' Als we in het overzicht (Burgerschap p.14) kijken met welke andere leergebieden er samenhang is, wordt het leergebied Mens en Maatschappij daar zodanig vaak genoemd dat wij niet anders kunnen dan veronderstellen dat burgerschap voor het overgrote deel een plaats zal krijgen bij de Mens- en maatschappijvakken. Dat is ook begrijpelijk omdat de bij burgerschap genoemde kennis en vaardigheden doorgaans beschouwd worden als belangrijke onderdelen van het leergebied Mens en Maatschappij. Moeten we de bij burgerschap geformuleerde bouwstenen voor 80% toevoegen aan die van Mens en Maatschappij? In de bouwstenen Burgerschap staat al de verwijzing naar de bouwstenen Mens en Maatschappij. Is gekeken of dergelijke bouwstenen elkaar overlappen en later in elkaar geschoven kunnen worden? Zo wordt bij de bouwsteen globalisering in de beide leergebieden uitgegaan van een andere definitie/omschrijving van het fenomeen. Het leergebied Mens en Maatschappij kan alleen tot een samenhangend (tussen vakken en in leerlijnen) en haalbaar geheel worden uitgewerkt, als duidelijker is welke kennis en vaardigheden die nu bij Burgerschap worden genoemd onderdeel worden van het leergebied Mens en Maatschappij. Dit geldt overigens ook voor de onderdelen die bij Mens en Natuur zijn uitgewerkt en die bij Mens- en Maatschappij worden onderwezen. Een deel van aardrijkskunde staat nu bij Mens en Natuur. Het is juist in deze tijd en de context van duurzaamheid van belang dat er relaties worden gelegd en bruggen worden geslagen tussen natuur en maatschappij / de bèta en de gammavakken. Naast de relatie met Burgerschap zijn er ook vragen met betrekking tot de breedte van het leergebied in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De grote opdrachten, conceptuele bouwstenen en denk- en werkwijzen gelden voor zowel primair onderwijs als onderbouw voortgezet onderwijs. Er zijn leerlijnen uitgewerkt op onderdelen die tot nog toe niet in het primair onderwijs of de onderbouw van het voortgezet onderwijs voorkwamen (zoals onderdelen met betrekking tot ethiek en bedrijfseconomie). Deze verbreding lijkt alleen haalbaar als er meer tijd beschikbaar is voor de mens- en maatschappijvakken.

Vraag 2

Welke stappen worden voor en na het opleveren van het eindproduct van Curriculum.nu gezet om bij het leergebied Mens en Maatschappij tot een volwaardige basis voor kerndoelen te komen?

Wij denken dat de nog beschikbare tijd voor het ontwikkelteam tekortschiet om de nodige verbetering te kunnen maken. Op onderdelen kan er uiteraard verbeterd worden. Maar een goede integratie van en afstemming met wat nu bij Burgerschap staat, een concretere uitwerking van het historisch en geografisch referentiekader (het is bijvoorbeeld niet duidelijk welke historische ontwikkelingen onderwezen moeten worden) en een beredeneerde leerlijn in de denk- en werkwijzen en de conceptuele kaders lijken niet haalbaar. Dit alles vereist bovendien de nodige input van vakverenigingen en vakexperts. Wat pakt men aan binnen het ontwikkeltraject van Curriculum.nu en wat zal daarna nog moeten gebeuren en wie zullen daarbij betrokken zijn? Voorkomen moet worden dat educatieve uitgeverij en scholen aan de slag gaan met een onaf en nog onvoldoende uitgewerkt curriculum.

Reactie 2

Over het algemeen komt het thema technologie hier voldoende aan bod. Een enkele opmerking ter aanvulling.

p. 37

Verschillen tussen mens en machine zijn het spannendst als de machine een robot is. Dat roept echt vragen op over ons mensbeeld: is de robot een soortgenoot of niet?

p. 51

Hier zit nogal wat overlap met M&N in.

De opmerking dat technologische ontwikkeling ontstaat door onderzoek is in zijn algemeenheid echt onjuist. Onderzoek is wel vaak op afroep van een technologische ontwikkeling.

p. 52

Misschien nuttig om te noemen dat ons hele tijdsbesef sterk beïnvloed is door de technologie (invloed van de klok op het kloosterleven in de Middeleeuwen bijvoorbeeld, maar nog steeds wordt ons tijdsbesef bepaald door klokken en horloges).

p. 60

Het verbaast me een beetje dat hier steeds gesproken wordt over 'oorzaak'. Bij mens en maatschappij zou je verwachten: 'reden' of 'intentie' Oorzaak wordt meestal gebruikt wanneer er geen sprake is van intentie (de ene biljartbal die de andere in beweging brengt). Het zou goed zijn om dat verschil te benadrukken. Bij natuurwetenschappen kijk je naar (intentieloze) oorzaken en bij mens- en maatschappij naar 'redenen'.